

מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן ההופכים לביטויי סיבה

במאמר זה יידונו שלושה ביטויים הנפוצים בספרות חז"ל: כיוון, מאחר, מתוך. ביטויים אלו משמשים גם בתפקיד של זמן וגם בתפקיד של סיבה, אך בחינה מדוקדקת מורה שבמהלך תקופת חז"ל חל שינוי בתפקידם: מתחילה שימשו להבעת זמן בלבד, ורק מאוחר יותר החלו להביע גם סיבה.

התיאורים הנתונים במילונים ובספרות המחקר אינם אחידים אף לא מדויקים. לא הכול ציינו שביטויים אלו משמשים בשני התפקידים, ובעיקר לא חשו בשינוי שהתחולל במשך תקופת חז"ל. הסיבה לכך היא שלא ניתנה הדעת להבדל שבין שכבותיה של לשון חז"ל, וכולה נתפסה לשון אחת. תיאור מדויק זוקק בחינה של כל תקופה לעצמה ואף של כל חיבור לעצמו.

שכבותיה של לשון חז"ל ייבחנו לפי המקורות האלה: לשון התנאים – לפי ספרות התנאים כולה; לשון אמוראי בבל – לפי התלמוד הבבלי; לשון אמוראי ארץ ישראל – לפי התלמוד הירושלמי ולפי שלושה מדרשי אגדה אמוראיים: בראשית רבה, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא (אלו יכוננו להלן "מדרשי האגדה האמוראיים").

א. כיוון

1. "כיוון" לעומת "מכיוון"

קודם שאדון בתפקיד הביטוי אדון בצורתו המדויקת. בכל ספרות חז"ל נפוצה הצורה כיוון, והיא שולטת לכדה בספרות התנאים ובלשון אמוראי בבל.¹ בלשון אמוראי ארץ ישראל נתחדשה הצורה מכיוון, והיא משמשת לצד כיוון. קו זה מצטרף אפוא לקווים המבחינים בלשון האמוראים בין בבל לארץ ישראל.² לעומת לשון התנאים, בלשון אמוראי ארץ ישראל מתגלה כאן חידוש ובלשון בבל מתגלה שמרנות.

1. על היקריות מכיוון בלשון התנאים ראה בהמשך.
2. ההבדל זה שבין הבבלי לירושלמי ציין בנדויד, עמ' 188 ועמ' 212. להדגמה כללית של נושא זה ראה יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 12-13.

הצורה החדשה מכיוון נהוגה בתלמוד הירושלמי ונפוצה בו הרבה יותר מן הצורה כיוון. הצורה החדשה אינה אפוא צורה שולית, אלא נתפשטה והייתה לצורה הרגילה. אלא שגם בלשון אמוראי ארץ ישראל יש להבדיל בין יצירות: שלא כבירושלמי, במדרשי האגדה האמוראיים משמשת כמעט רק כיוון.³ הרי לפנינו קו לשוני החוצה את לשון אמוראי ארץ ישראל לשני סוגים, לשון הירושלמי מזה ולשון המדרשים מזה. יש להדגיש שאין זו צורה נדירה, שקיומה במקור אחד והיעדרה ממקור אחר עלולים לנבוע מטעות, אלא היא צורה נפוצה מאוד, שיש בכוחה לקבוע הבחנה בטוחה.

אילו היו מדרשי האגדה קדומים לירושלמי, רואים היינו בכך קו התפתחות שהירושלמי משקף את סופו. אלא שמקובל להניח שמדרשים אלו מאוחרים לירושלמי.⁴ לפיכך אין מנוס מלהסיק, שבמסגרת לשון אמוראי ארץ ישראל שררו הבחנות לשוניות.

ועתה הערה על לשון התנאים. בלשון התנאים משמשת כיוון בלבד, והיא נקריית למעלה משלוש מאות פעם לפי כתבי היד המעולים. אולם חמש פעמים נמצאה מכיוון וכולן במכילתא, ואלו הן: "מכיון שקבלו עליהם (לעשות מעלה עליה) כאלו

3. בבראשית רבה לפי מהדורת תיאודור ואלבק מופיעות כ-250 היקרויות של כיוון, ואין אף לא היקרות אחת של מכיוון. בויקרא רבה לפי מהדורת מרגליות מופיעה כיוון כ-125 פעמים, ומכיוון פעם אחת: "בניי, מכיון שנכנסתם לפני בדין ויצאתם בדימוס מעלה אני עליכם כאלו היום נעשיתם לפני" (כט, יב, עמ' תרפו), אבל לפי מרגליות המילים "מכיוון... בדימוס" חסרות בשלושה כתבי יד (ביניהם כ"י לונדון 340, שעל פיו הותקנה היצירה ב"מאגריס"). בפסיקתא דרב כהנא לפי מהדורת מנדלבוים יש כ-150 היקרויות של כיוון ורק שלוש היקרויות של מכיוון, כגון "מכיון שאת מתעסק בה את חוזר ועושה אתה לשמה" (טו, ה, עמ' 254).

4. על זמנם של מדרשים אלו ראה ח' אלבק, "מבוא לבראשית רבא", בראשית רבה, ג, חלק ב, עמ' 93-96; "הנ"ל, בתוך י"ל צונץ וח' אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית",³ ירושלים 1974, עמ' 107; מ' מרגליות, מבוא לויקרא רבה במהדורתו, ב, עמ' xiii-xii, xxxiii-xxxii. אלבק קובע סדר זמנים ברור: הירושלמי, בראשית רבה, ויקרא רבה, ולבסוף פסיקתא דרב כהנא, שנערכה לדעתו לא לפני המאה השביעית. מרגליות מערער על הוכחותיו. לדעתו אין לערוך סדר זמנים כזה, וכולם נערכו בתחילת המאה החמישית.

5. בדקתי את כל עדי הנוסח של המקרים המנויים, כולל קטעי הגניזה. אלו סימניהם: א = אוקספורד 151.2; א = 64 = אוקספורד Ms. Heb. D 64.87; וט = וטיקן Ebr. 299.6; ונ = דפוס ונציה ש"ה; מ = מינכן 117.1; קו = דפוס קושטא רע"ה; קמ = קימברידג' Or. 1080 C [2] 6.11. לא מנית קטעים שהמילה הייתה בהם בתוך קרע או שאינה קריאה. בציון הקריאות של שאר עדי הנוסח אני מתייחס רק להופעת המ"ם, ולא לנוסח שאר המשפט וגם לא לכתבים השונים, כגון מכיוון או מיכון.

ואלו הסימנים המשמשים בהתקנת המובאות: (א) – נמחק בידי הסופר; [א] – הושלם בידי הסופר; ? א – הקריאה מסופקת; < א – הושלם על פי עד נוסח אחר מחמת ליקוי בכתב היד המצוטט.

עשו וגו') " (פסחא, יב, עמ' 42, מ; ההשלמה על פי קו; וכן א 64; וכן רש"י על התורה, שמות יב, כח; ונ קו – משקבלו); "מכיון שהיה בכור מת לאחד מהן היה עושה לו איקונין שלו ומעמידה בתוך ביתו" (פסחא, יג, עמ' 44, א; ונ מ קו – כיון); "מגיד שמכיון שהגיע הקץ לא עיכבן המקום כהרף עין" (פסחא, יד, עמ' 51, א; וכן ונ מ קו; רש"י על התורה, שמות יב, מא – שכיון); "שמכיון שהיה הדיבור יוצא היו מפרשין אותו" (בחדש, ט, עמ' 235, א; וכן וט מ; ונ קו – שכיון); "מגיד הכתוב שמכיון שיצאת מרשות הנשאל לרשות השואל אפילו שעה אחת, בבעלים פטור, שלא בבעלים חייב" (נזיקין, טז, עמ' 306, א; וכן וט מ קמ; ונ קו – שכיון). ניכר שהצורה מתאששת בדרך כלל על פי יותר מעד נוסח אחד, ולמעשה כל עדי הנוסח מכירים את הצורה.

כיצד יש לפרש היקריות אלו? מצד פמותן אין בהן כדי לערער את שלטון היחיד של כיוון בלשון התנאים, שהרי נמצאו רק חמש היקריות העומדות כנגד למעלה משלוש מאות. גם העובדה שכולן מרוכזות במכילתא ואינן מפוזרות ביצירות אחדות מחלישה את עדותן. מצד אחר הן מתאששות על פי עדי הנוסח, ועצם הצורה ודאי אינה שיבוש, שהרי היא מתועדת בבירור בירושלמי. מכאן ברור שצורה זו שבמכילתא מבשרת מעבר אל לשון האמוראים מן הטיפוס שבירושלמי. האם יש בכך משום רמז שהמכילתא נערכה מאוחר לשאר יצירות התנאים, או שאלו חדירות מאוחרות שנקלטו בה בזמן מסירתה בתקופת האמוראים?⁶

6. גם אם יש כאן השפעת לשון מאוחרת, נראה שהדבר לא אירע במהלך העתקת הטקסטים בימי הביניים, וזאת משתי סיבות: ראשית, שיבושים החודרים לטקסט בימי הביניים בדרך כלל אינם חלים בכל עדי הנוסח. שנית, תיקוני המסירה שבימי הביניים משקפים לרוב את השפעת התלמוד הבבלי, ואילו כאן הצורה אופיינית לתלמוד הירושלמי דווקא, ואינה נהגת כלל בתלמוד הבבלי. נראה אפוא שאם לשון האמוראים היא שהשפיעה, הרי זו השפעה קדומה, שחלה עוד בארץ ישראל בזמן קיומה של לשון האמוראים. ויש להדגיש שדווקא הדפוסים נוטים כאן לכיוון, ולכן יש לחשוך דווקא בהם שהשפיעה עליהם לשון הבבלי. על ייחודה של לשון המכילתא מכלל לשון התנאים ועל החשך העולה כאן עמד בעל היובל לא מכבר, וכך כתב: "ויש להעיר כי בכל מקום שצורה כלשהי מתועדת בלשון התנאים במכילתא בלבד והיא עומדת כנגד הממצאים שביתר ספרות התנאים, יש לבדוק אם אין ידן של לשון המקרא מכאן ושל לשון האמוראים מכאן בממצא שבמכילתא. ואכמ"ל" (מ' בראש, "על כמה לשונות בעברית של קומראן", לשוננו סד [תשס"ב], עמ' 12 הערה 35). מלשונו נראה שיש בידיו עוד חומר בנושא זה, ויש לצפות לפרסומו ולדיון בו. כדי להדגים את מורכבות הבעיה אציין לפי שעה למקרה של אילולי ש', צירוף הנדיר מאוד בספרות התנאים (פעמיים במכילתא ופעם מסופקת בספרי זוטא) ונפרץ בלשון אמוראי ארץ ישראל. נראה היה שיש כאן השפעת לשון האמוראים, אבל כנגד זה עומדת הופעתו באיגרות בר-כוכבא ומעידה על קדמותו: "ואף אללי שהגיים קרבים אלנו" (מורבעת 42; ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, א: התעודות, ירושלים 2000, עמ' 155); ראה מ"י כהנא, המכילתות לפרשת עמלק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 61 הערות 60–61.

2. תפקיד של זמן לעומת תפקיד של סיבה

השאלה אם כיוון משמשת בתפקיד של זמן או של סיבה אינה פשוטה. בין המילונים והחוקרים יש דעות שונות: יש שראו בה מילת זמן ויש שראו בה גם מילת סיבה, אך איש לא פירש את נימוקיו.⁷ אנסה לעמוד על הקושי בקביעת תפקידה.

לעתים המילה פותחת תיאור של שני אירועים רצופים שאין ביניהם יחס של סיבה, ובמקרה כזה היא ודאי מביעה זמן. לדוגמה: "הרי ני נזיר כמינין ימות השנה, מונה נזירות כמינין ימות השנה. אמ' ר' יהודה, מעשה היה, כיוון שהשלים, מת" (משנה נזיר א, ז). במשפט זה מסופר על אדם שהשלים את נזירותו ומת; לא השלמת נזירותו גרמה למותו, אלא במקרה כך אירע. שני האירועים כאן רצופים אך אינם תלויים זה בזה, וכיוון מביעה כאן זמן בלבד. לעומת זאת יש שהיחס הוא יחס של סיבה בלבד. לדוגמה: "כיון שיש בראשו גלוסטרא, תורת כלי עליו" (בבלי עירובין קב ע"א). כאן אין אירועים רצופים, ולמעשה אין כאן אירועים כלל. בין המשפטים אין כאן יחס של זמן אלא רק יחס של סיבה, והמילה משמשת כאן בתפקיד של סיבה.

אך לעתים מתוארים שני אירועים שיש ביניהם גם יחס של זמן וגם יחס של סיבה. לדוגמה: "כיון שכילו ישראל את מלאכת המשכן, בא משה וברכין" (ספרא מילואים, שמיני, מד ע"ג). כאן המקרה השני לא רק בא אחרי הראשון אלא הוא אף תוצאתו, וכיוון עשויה לציין כאן את רציפות הזמנים או את יחס הסיבה. כדי לקבוע את תפקיד המילה במקור זה יש לרדת לסוף דעתו של המחבר ולנחש מה הייתה כוונתו, ודבר זה אינו אפשרי. דומה שמשפטים מסוג זה הם שגרמו לתיאורים השונים שבאו בספרות המחקר: יש שראו במקרים אלו מילת זמן, ויש שלמדו מהם שהמילה משמשת בתפקיד של סיבה.

נראה שהפרדת המקורות עשויה לסייע לקבוע את תפקיד המילה.

3. ספרות התנאים

כאשר מתוארות שתי התרחשויות רצופות, הדובר עשוי לציין רק את רציפותן ולהניח לקורא לשער בעצמו אם הן רק באות זו אחר זו או גם נובעות זו מזו. לדוגמה, בפסוק "ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו אתו" (בראשית לז, ד) ברור ששנאת האחים נובעת מאהבת האב, אולם קשר זה אינו מפורש. רציפות המשפטים מביעה את רציפות האירועים, ומה שנתפרש הוא רק שלאחר אהבת האב באה שנאת האחים. קשר הסיבה שביניהן לא הובע בפירושו. ודוגמה מספרות חז"ל: במשפט "וכשראו בית דין שהן באין לידי סכנה, התקינו שלא יהו תורמים את המזבח אלא בפייס" (משנה יומא ב, ב) מתוארים שני אירועים

7. לסיכום הדעות בנושא זה ראה להלן הערה 22.

רצופים, והביטוי כשׁ מביע את רציפותם. גם כאן ברור שהאירוע השני הוא תוצאת הראשון, אך דבר זה לא נתפרש במשפט. אין להסיק ממשפט כזה שהצירוף כשׁ מביע סיבה. נמצא שביטוי המביע רציפות אירועים זה תפקידו אף כשיש בין האירועים גם קשר של סיבה; יחס הסיבה הקיים לפרקים לא ישנה את תפקידו ואת הגדרתו.

מכאן יש ללמוד על כיוון: המשפטים הפותחים בכיוון בספרות התנאים – ככולם מתוארים שני אירועים הבאים זה אחר זה. לעתים יש ביניהם גם קשר של סיבה, אך קשר של זמן קיים תמיד. מתוך הנחה שהדוגמות הנקרות בספרות התנאים משקפות את המצב בלשון התנאים לאשורו, כלומר דוגמות אלו ממצות את האפשרויות שעמדו בפני הדובר, עלינו להסיק שקשר של סיבה לבדו אינו מאפשר את הופעת כיוון, שאלמלא כן ודאי היה מזדמן משפט כל שהוא המכיל רק קשר של סיבה. ממצב זה עולה שבלשון התנאים כיוון מביעה רק זמן: אם כיוון מוגבלת למקרה שיש בו קשר של זמן, ואילו קיום קשר של סיבה אינו מעלה ואינו מוריד, הרי שגם במשפט המכיל את שני הקשרים כיוון מביעה רק את הזמן, ולקשר הסיבה אין ביטוי מפורש.⁸ לשון אחרת: אילו הייתה בידינו רק ספרות התנאים, איש לא היה מעלה בדעתו שכיוון מביעה סיבה. ביטוי זה היה נתפס בדיוק כמו כשׁ, להבעת רציפות, בין אם יש קשר סיבתי בין האירועים הרצופים ובין אם אין.⁹

8. המשפט "וכיון שראו בית-דין שבאין לידי סכנה, התקינו שלא יהו תורמין את המזבח אלא בפייס" (יומא ב, ב, נוסח הדפוס) הובא אצל כנעני, ז, עמ' 2099, בסעיף הסיבה. לאור האמור כאן יש לפרשו לזמן. ואכן, בכ"י קאופמן 50A למשנה (=כ"ק) הנוסח הוא "וכשראו בית דין".

9. משפט אחד הפותח בכיוון בספרות התנאים מטרתו היא להביע סיבה, כמוכח מן השאלה הפותחת: "מפני מה הרגו את תבני, כיון שנשא אסא את ביתו שלעמרי ליהושפט בנו לאשה הרגו את תבני" (סדר עולם רבה יז). ואולם גם משפט זה מכיל אירועים רצופים, כרגיל בלשון התנאים, ואם כן יש בין האירועים גם יחס של זמן וגם יחס של סיבה. המילה כיוון עצמה אפוא מביעה גם כאן את יחס הזמן שבין האירועים. והשווה זאת ללשון רש"י המצטט מקור זה: "כשנשא אסא בתו של עמרי ליהושפט בנו הרגו את תבני, כשראו חשיבותו של עמרי. בסדר עולם" (רש"י על מל"א טז, כב). רש"י הביא את המשפט רק לשם הסיבה, ואף על פי כן נקט את הביטוי כשׁ, שהוא עצמו ודאי מביע רק את יחס הזמן, אף על פי שהמשפט כולו בא כדי להביע סיבה. מכאן אתה למד גם לכיוון שלפנינו, שאף היא מביעה רק את יחס הזמן. מקרה אחד של סיבה מופיע במהדורת הורוביץ של ספרי זוטא: "מניין ששלוחו של אדם כמותו, שנא' וראו בני עמון כי נבאשו בדוד, וכי בדוד עשו כלום, אלא כיון שעשו לשלוחיו כאלו עשו בו, ששלוחו של אדם כמותו" (ספרי זוטא, יד, לד, עמ' 279). המיוחד במקרה זה הוא שבסיפה מתואר מעמדה של הפעולה שברישא, ואם כן אין כאן שתי התרחשויות רצופות. אולם קטע זה לקוח ממדרש הגדול וכנראה אינו מקורי בספרי זוטא (ואינו נכלל ב"מאגרים"); ראה מדרש הגדול על חמשה חומשי תורה: ספר במדבר, מהדורת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשכ"ז, עמ' רכה. מכל מקום, אין עוד מקרה כזה בספרות התנאים.

והנה כמה קווים המאפיינים את כיוון בספרות התנאים: המשפט הפותח בכיוון מתאר לעולם התרחשות. המשפט העיקרי מתאר בדרך כלל התרחשות הסמוכה לראשונה: "כיון שהגיעו לסולמה של צור, ירד מן החמור ונתעטף וישב והתיר לו נדרו" (תוספתא פסחים ב, טז). לעתים אין בו התרחשות אלא מצב משפטי שנוצר לאחר האירוע המתואר ברישה: "כיון שהגיע לאוור הגג, הרי זו מגורשת" (משנה גטין ח, ג).¹⁰ בדרך כלל המשפט הפותח בכיוון עומד בראש, אך לעתים רחוקות הוא בא בסוף: "העיד ר' יהודה בן אבא ור' יהודה הכהן על קטנה בת יש' שנישאת לכהן, שהיא אוכלת בתרומה, כיון שניכנסה לחופה" (משנה עדיות ח, ב); "אבל הראשונות בטלו, כיון שבטלה הארץ" (ספרא בהר, ד, קח ע"ג).

הקביעה שברישה מתוארת תמיד התרחשות, ולעולם לא מצב, מסייעת להבנה מדויקת של פעלים אחדים. לדוגמה: (א) כיוון שחָשִׁיכָה, אמ' להם בא השמש, אומ' הינ' (משנה מנחות י, ג); חשיכה כאן אינו מצב אלא פועל בעבר המציין התרחשות (=חִשְׁכָה).¹¹ (ב) "אף משה היה מדבר עמו בכל שעה שירצה, שנ' 'ובכא משה אל אהל מועד', כיון שהיה רוצה היה נכנס והוא מדבר עמו" (ספרי זוטא, ז, פט, עמ' 254); היה רוצה פירושו "עלה הרצון מלפניו", כלומר התרחשות (ואילו היה מציינת שהתרחשות זו באה לפרקים), ושיעור המשפט הוא "בזמן שעלה הרצון מלפניו היה נכנס". (ג) "משל מי שכעס על אשתו והוציאה, לאחר זמן ניתרצה לה, מיד חגרה את מותניה וקשרה את כתפיה והיתה משמשת(ו) [י] תיר מדאי. אף כך ישראל, כיון שידעו שניתרצה המקום לכפר על עונותיהם, קרבו כולם בשמחה ועמדו לפניו" (ספרא מילואים, שמיני, מג ע"ד); "כיון שידע שכלתו היא – ול' יס' עו' לדע' [=ולא יסף עוד לדעתה]" (ספרי במדבר, פח, עמ' 87); בשני המקרים הללו ידע פירושו 'נודע לו', התרחשות ולא מצב.¹²

כאמור, בדרך כלל כיוון מציינת אירועים רצופים.¹³ במקרים ספורים האירועים מתרחשים בו-זמנית; אף במקרים אלו מתוארים אירועים ולא מצבים: "כיון שהיה

10. המילונים נטו לכלול דוגמות כאלה בסעיף הסיבה. לדוגמה, בן-יהודה הביא בסעיף זה (עמ' 2300) את המשפט "כיון שהפרשתו מן הבית אי אתה זקוק לו" (תוספתא מעשר שני ה, כד). אמנם נכון שמי שידוע הלכה זו, ההפרשה מן הבית עשויה להיתפס בעיניו סיבה, אולם כאשר משפט זה נאמר בהקשר הלכתי, הוא בא לקבוע את הזמן ולא את הסיבה. וכך במשפטים דומים שהובאו שם: "כיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד"; "כיון שנענע ראשו שוב אינו צריך".

11. ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 57–58.

12. השווה למשל למובאה זו מן הירושלמי: "מכיון שהוא יודע שהוא בעון מיתה מפריש" (דמאי כד ע"א) – כאן יודע מביע מצב. להבחנה מסוג זה ראה מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 175–179. על הבחנה זו בפועל ידע ראה שם, עמ' 178.

13. יש במילה גם כדי להביע תכיפות, לומר שהאירוע השני נתרש סמוך מאוד לראשון, כגון "אילו זכו יש', כיון שהעלו פרסת רגליהם מן הים היו נכנסין לארץ, שנ' עלה רש, מיד" (ספרי

משה מדבר, היה אהרן מרכיז אזורי לשמוע באימה" (מכילתא פסחא, ג, עמ' 9); "כיון שהיה משה מדבר, היה אהרן מימינו ואלעזר משמאלו ואיתמר מימינו של אהרן, והיה הדיבור יוצא מביניהם כאילו יוצא מפי שלשתן" (שם, שם); "לא יסמוך לו במתניו, כיון שעולה במעלה" (מכילתא, נזיקין, א, עמ' 248).¹⁴

4. התלמודים

בלשון התנאים, כאמור, כיוון אינה מציינת סיבה, ואילו בלשון האמוראים היא מציינת סיבה לעתים קרובות. ההוכחה לכך היא שבמקרים רבים אין שני אירועים רצופים, והיחס שבין הרישה לסיפה הוא יחס של סיבה בלבד. אביא כמה מקרים אופייניים משני התלמודים, מסוגים לפי אופי הרישה (כאמור, בירושלמי ברוב המקרים מופיעה מכיוון, והתפוצה בינה לבין כיוון תידון להלן):¹⁵

מצב: בסוג זה אין רציפות אירועים ואין כל התרחשות, ומכאן שכיוון מתארת סיבה: "מר סבר, כיון שיש בראשו גלוסטרא תורת כלי עליו, ומר סבר, כיון שאינו ניטל באיגודו לא" (בבלי עירובין קב ע"א); "מכיון שאותו המין מצוי בשוק מותר" (ירושלמי דמאי כה ע"ד); "מכיון שהעומד רבה על הפרוץ מותר" (ירושלמי כלאים כט ע"ב). בכלל "מצב" גם מצב משפטי או הלכתי: "מכיון שאינו יכול להוציאו ממנו בדין אין אילו חליפין" (ירושלמי מעשר שני נב ע"ג).¹⁶

פעולה שתרחש בעתיד: "מכיון שהוא עתיד לעשותו בצק חייב בחלה" (ירושלמי חלה נח ע"א).

הרגל: "אמ' ר' יוסי, לא סוף [דבר] נודיין אלא אפי' שאר כל הזתים, מכיון שדרך לביחן כנודיין, אפילו שאר כל הזתים אין להן שכחה" (ירושלמי פאה כ ע"א).

פעולה שלא נתרחה אלא הייתה יכולה להתרחש: "אע"פ שלא החזיק מבעוד יום] אלא משחשכה, כיון שהיה לו להחזיק מבעוד יום אוסר" (בבלי עירובין עא ע"א).

- דברים, ב, עמ' 9). בעניין זה לא עסקתי כאן, לפי שכוונתי כאן לדרון רק על תפקיד הזמן לעומת תפקיד הסיבה. על ציון המגידות שבכיוון ראה למשל י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים ותל אביב תשי"ז, עמ' 407; ש' ליברמן, ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח, עמ' 76 הערה 6; הנ"ל, תוספתא כפשוטה, ח (נשים), ניו יורק תשל"ג, עמ' 702.
14. בתלמוד מצאתי רק מקרה אחד שכנראה זו הכוונה בו: "כיון שמעביר ידיו על גבי עניו מקבל עליו מלכות שמים" (ברכות יג ע"ב).
15. אף על פי שברור שבעברית שבבבלי המילה משמשת גם לסיבה, תפקיד זה אינו שכיח בה, והוא שכיח הרבה יותר בארמית שבבבלי ובעברית שבירושלמי. הצטמצמתי כאן לתיאור העברית בלבד, אבל מספרי ההיקריות כוללים גם את הארמית.
16. בסוג זה משמשת בלשון התנאים מילת הסיבה המובהקת הואיל: "הואיל והוא חייב באחריותן הרי אלו יאכלו" (משנה יבמות ז, א).

בכל הסוגים הללו אין שתי פעולות רצופות, וכיוון אינה מתארת בהם את יחס הזמן. סוג אחר הוא חזרה. לעתים כיוון פותחת אירועים רצופים, אך האירוע הנזכר ברישה כבר נאמר קודם, ונזכר שנית רק כדי לציין את יחס הסיבה: "והכא כגון שחזר ואפאו בתנור. תנא קמא סבר, כיון שחזר ואפאו בתנור לחם קר? ינא ביה, ור' יהודה סבר, אין לחם אלא לחם האפוי בתנור מעיקרא" (בבלי פסחים לו ע"ב). ההתרחשות המתוארת במשפט "כיון שחזר ואפאו בתנור" כבר נזכרה, ונשנתה רק כדי להטעים את סיבת "לחם קרינא ביה". וכן: "נידלדלה אבן ועמד עליה מהו. איכא [=היכא] דאין דעתו לחברה לא קא מיבעיא לן, כי קא מיבעיא לן היכא דדעתו לחברה, מאי, מי אמרינן כשאר רצפה דמיא, או דילמא כיון שנידלדלה כאבן נכרית דמיא" (בבלי זבחים כד ע"א); "ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחי, היו לו שתי חצירות אחת במגדלא ואחת בטיבריא, העבירו בזו שבמגדלא לאוכלן בזו [ש]בטיבריא, מכיון שהעבירן דרך היתר מותר" (ירושלמי מעשרות נ ע"ג).¹⁷ ולעתים במקרה אחד מתאחדים שני הגורמים, וברישה מתואר הרגל שכבר תואר בסמוך: "אמרו לו, והלא מרביעין עליה ויולדת, וכיון שמרביעין עליה ויולדת אתי לשהיי" (בבלי עבודה זרה טז ע"א).

מכאן שבתלמודים כיוון משמשת גם להבעת סיבה.¹⁸

5. חלוקת התפקידים בין "כיוון" ל"מכיוון" בירושלמי
 כאמור, שני חידושים נתחדשו בירושלמי: חידוש של צורה – תוספת המ"ם; וחידוש של תפקיד – להבעת סיבה. שתי הצורות משמשות בשני התפקידים: כיוון לזמן: "מעשה באחד שעמד לקרות בתורה בנציבין, כיון שהגיע להזכרה התחיל מגמגם בה" (ברכות ו ע"ג).
 כיוון לסיבה: "כיון שהיא עשויה להכביד נעשה כמטלטל קירויא על גב האבן" (שבת טז ע"ב).
 מכיוון לזמן: "מכיון שנתקשר בו קשר העליון מיד הוא יבש" (שביעית לד ע"ג).
 מכיוון לסיבה: "מכיון שחשודין הן לטלטל כמזידין הן" (עירובין יח ע"ג).
 ואולם העיון מורה שהתפוצה אינה שווה: להבעת זמן משמשת כיוון לצד מכיוון, ואילו להבעת סיבה משמשת כמעט רק מכיוון. ספירה מדויקת שערכתי בכל סדר

17. בספרות התנאים משמשת בנסיבות אלו הואיל, ואף זה הוכחה שמשפט זה משפט סיבה הוא: "השוחט את הבכור ומראהו את מומו... הואיל ונשחט שלא על פי מומחה אסור" (משנה בכורות ד, ג).

18. בתפקיד הסיבה כיוון משמשת בלשון האמוראים בדומה להואיל. לפיכך במקור תנאי המצוטט בתלמודים מופיעה לעתים כיוון תחת הואיל, כגון "אילן שמקצתו נטוע בארץ ומקצתו נטוע בחוצה לארץ, הואיל ומקצתו נטוע בארץ כאלו כולו נטוע בארץ" (תוספתא מעשרות ב, כב) – בירושלמי ערלה ס ע"ד במקום הואיל כתוב מכיוון.

זרעים מעלה תוצאה זו: כיוון – לזמן בלבד, 52x; מכיוון – לזמן 48x, לסיבה 49x. נמצא שלפי הירושלמי התפקיד החדש משמש בעיקר בצורה החדשה.¹⁹ מספרים אלו משקפים את הנטייה, אך אינם ממצים את המצב בכל הירושלמי. מחוץ לסדר זרעים נודמנה כיוון להבעת סיבה, אלא שהדבר נדיר. בכל הירושלמי מצאתי רק 25 מקרים, והם כעשרה אחוזים מכלל הופעות כיוון בירושלמי.²⁰ לעומת זאת מכיוון משמשת לסיבה בכחצי מהיקריותיה, ולכן ברי שלהבעת סיבה משמשת בעיקר מכיוון.

6. מדרשי האגדה האמוראיים

במדרשי האגדה כיוון אינה משמשת בתפקיד של סיבה, אלא בתפקידה המקורי בלבד.²¹

כאמור לעיל, מכיוון נפוצה בירושלמי ונעדרת ממדרשי האגדה, ומכאן שלשון אמוראי ארץ ישראל נחלקת לשני סוגים. והנה גם מתפקידה החדש עולה אותה מסקנה: תפקיד הסיבה משמש בירושלמי ולא במדרשי האגדה, וגם זה מורה שיש בלשון זו שני טיפוסים.

19. תמונה זהה עולה מתוך M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, עמ' 256 (כיוון – לזמן בלבד) ועמ' 307 (מכיוון – לשני התפקידים), העוסק בארמית גלילית, וכבר נאמר שבעניין זה המצב בעברית ובארמית שווה.
20. יתרה מזו, גם במקרים אלו לעתים כיוון מתחלפת במכיוון במשפט אחד ולכן יש לחשוך בה, כגון "מכיוון שאינו ראוי לתובעו כמי שאינו ראוי להאמינו, וכיון שאינו ראוי להאמינו כמי שאינו ראוי ליתן לו מעות" (מכות לא ע"א), וכן מגילה עג ע"ג; הוריות מו ע"א. ולעתים מופיעה כנגדה מכיוון במשפט זהה או דומה, כגון "כיון דאילין מודין לאילין ואילין, כמי שכולם מודין מצד אחד" (סנהדרין יח ע"ג) – בראש השנה נח ע"ב כתוב במשפט זה מכיוון. וכן: "כיון שזקוק" (עירובין כה ע"א) – "מכיון שהוא זקוק" (חלה נט ע"א); "כיון שהוא יודע" (עבודה זרה לט ע"ב) – "מכיון שהוא יודע" (דמאי כד ע"א); "כיון שאילו לא הודה" (בבא בתרא יז ע"ג) – "מכיון דאילו הוה איממא" (ברכות ו ע"ד).
21. בבראשית רבה מצאתי מקרה אחד לסיבה: "איצטריכא למימר מי שמתו מוטל עליו פטור מן התפלה ומן התפילין, אלא כיון דתנא הדא תנא הא" (ק, ז, עמ' 1290). מקרה זה נראה לסיבה משום שיש בו חזרה וגם משום שיש בו תשובה על השאלה "איצטריכא למימר?". יש לי חשד שהוא תוספת מאוחרת, שכן הצורה "אצטריך ל + מקור" נפוצה בבבלי אך אינה נוהגת בארמית גלילית. גם בפסיקתא דרב כהנא מצאתי רק מקרה אחד (מכיוון ד'): "מכיון דכתי' וימשח אותו ויקדש אותו, לאיזה דבר נאמר וימשחם ויקדש אותם" (א, ו, עמ' 11, נוסח מהדורת מנדלבוים), ואילו בויקרא רבה אין כלל. אפשר היה לחשוך שהגורם הוא אופיים של מדרשים אלו, שאין בהם הרבה משא ומתן, אבל כנגד זה מוכיח השימוש בהואיל, כגון "הואיל ועם אחד ושפה אחת לכולם, אם עושים הם תשובה אני מקבלן" (בראשית רבה לח, ט, עמ' 359); "הואיל והחמור אינו רואה ואתם אין אתם רואים, שבו לכם פה עם החמור" (שם, נו, ב, עמ' 596).

בשני הפרטים הללו לשון מדרשי האגדה מקיימת את המצב העתיק ששרר בתקופת התנאים.

7. סיכום

בלשון התנאים משמשת רק כיוון, ורק בתפקיד של זמן. בלשון האמוראים נתחדשו שני חידושים: צורה חדשה – מכיוון, המופיעה רק בירושלמי; תפקיד חדש – לסיבה, הנוהג בשני התלמודים, בבבלי בכיוון ובירושלמי במכיוון. שני החידושים אינם נוהגים במדרשי האגדה.²² והרי טבלה מסכמת:

סיבה	זמן	
	כיוון	ספרות התנאים
כיוון	כיוון	בבלי
מכיוון	כיוון/מכיוון	ירושלמי
	כיוון	מדרשי האמוראים

המצב בלשון ימי הביניים ובעברית החדשה לא תואר באופן מקיף, ותיאור כזה חורג מהיקף מאמר זה. אך יש רמזים לכך, שבתקופה המאוחרת נתקיים רק תפקיד הסיבה.²³

22. אסקור כאן בקצרה את התיאורים הבאים במילונים ובספרות המחקר. לוי (ב, עמ' 306) ויסטורב (עמ' 631) מציינים רק את כיוון ורק את תפקיד הזמן. סגל (עמ' 171 ועמ' 232), שהזכיר את שתי הצורות, הזכיר רק בתפקיד של זמן ולא בתפקיד של סיבה. לפי אבן-שושן (עמ' 1046) וכן כנעני (ז, עמ' 2099; ט, עמ' 2897) כיוון משמשת בשני התפקידים ואילו מכיוון מציינת רק סיבה. ברורמן (תפרוסת, עמ' 107), העוסק במילות הסיבה, אינו מונה כיוון אלא רק מכיוון (בלשון אמוראי ארץ ישראל), ומהצגה זו יוצא שכיוון משמשת רק לזמן ומכיוון לסיבה. בפירושו כתב כך בצר (פסוקיות, עמ' 8), ונראה שהסתמך בעניין זה על ברורמן. שתי הצורות משמשות בשני התפקידים לפי בן-יהודה, עמ' 2298–2300 (הוראות ב-ג); גור, עמ' 396; בנדויד, עמ' 212, ולפי העולה כאן רק הם תיארו את המצב במדויק. אלא שהדבר נכון לכלל לשון חז"ל, שכן כיוון משמשת בשני התפקידים בבבלי ומכיוון משמשת בשני התפקידים בירושלמי, אך אין אפילו מקור אחד הנוהג בדיוק כך, שכן בבבלי משמשת רק כיוון, ואילו בירושלמי כיוון משמשת בעיקר לזמן.

23. בן-יהודה בסוף הוראה ג (לסיבה), עמ' 2300, הוסיף "ובמשמ' זו מצוי בשהמ"א", ומכאן שבימי הביניים התפקיד העיקרי הוא סיבה. גם לפי בצר (פסוקיות, עמ' 8) בלשון בעל חתם סופר שתי הצורות משמשות רק לסיבה. לפי ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה, שהוא "מילון שימושי לעברית של ימינו" (בראש ההקדמה, עמ' 5), כיוון היא מילת זמן או סיבה, ואילו מכיוון רק מילת סיבה (עמ' 223). יוצא אפוא שבעברית של ימינו מכיוון משמשת רק לסיבה, ונראה שהדבר השפיע על הצגת הנתונים במילונים של אבן-שושן וכנעני, כמובא לעיל בהערה 22. אולם לפי תחושתו בעברית החדשה גם כיוון משמשת רק לסיבה. ואכן כך עולה ממילונו של י' שויקה, רב-מלים: המילון השלם לעברית החדשה, ג, תשנ"ז, עמ' 832, שהביא בכיוון רק את תפקיד הסיבה, ואילו את תפקיד הזמן הכתיר במילים

אם כך הוא, לפנינו שלושה שלבים: בלשון התנאים רק לזמן, בלשון האמוראים לזמן וגם לסיבה, ובלשון המאוחרת נותר רק תפקיד הסיבה.²⁴

ב. מאחר

גם בביטוי זה חל מעבר מתפקיד של זמן לתפקיד של סיבה. אין צורך להוכיח שציון הזמן יפה לו, שהרי זה תפקיד אחר בין במקרא בין בלשון חז"ל. אך יש מקום להראות שגם הביטוי מאחר תחילת שימושו לזמן, ובמשך תקופת חז"ל נשתנה תפקידו לתפקיד של סיבה.

1. ספרות התנאים

בספרות התנאים הביטוי מביע זמן כמעט תמיד. לפי כתבי היד הטובים של ספרות זו הוא מופיע 11 פעמים במשנה ועוד 23 פעמים בשאר ספרות התנאים, ובדרך כלל הוא מציינ זמן, כגון "חוזר וקורא אותם ביכורים מאחר ש[י]תלשו מן הקרקע" (משנה ביכורים ג, א);²⁵ "מאחר שמתודה על הזדונות ועל המרדים חוזר ומתודה על השגגות" (תוספתא כיפורים ב, א); "מאחר שהוכיחן כל אחד ואחד בפני עצמו חזר וקראן כולן כאחד" (ספרי דברים, לא, עמ' 53). רק פעמיים הוא מביע סיבה, שתייהן במשנה: "אמרו לו, מאחר שהעידותה בנו על בת ישראל לכהן, [ו]על בת כהן לכהן מת והניחה מעוברת לא יאכלו עבדיה בתרומה, מפני חלקו שלעובר" (יבמות ז, ג); "וכי מאחר ששניהם יכולים למחות זה על ידי זה, מני[ן]?

"בלשון חז"ל". בביטוי מכיוון (כרך ד, תשנ"ז, עמ' 1037) הביא גם הוא את תפקיד הסיבה בלבד. מעניין שגם לפי הירושלמי וגם לפי המילונים הללו מכיוון נוטה לסיבה יותר, אך בהבדל: לפי המילונים מכיוון לסיבה, כיוון לשני התפקידים; לפי הירושלמי מכיוון לשני התפקידים, כיוון לזמן בלבד.

24. שאלה לדיון היא, איך זכתה מכיוון להתפשט בימי הביניים עד שמצאה לה מקום גם בעברית החדשה, והלוא בבבלי אין היא מופיעה כלל. בתחרות בין צורה בבבלי לצורה ארץ-ישראלית בדרך כלל יד הבבלי על העליונה, והדוגמות לכך מרובות מאוד (ראה בנדויד, עמ' 219–220). כאן מקרה נדיר שבו צורה ארץ-ישראלית מובהקת מתרווחת כבר בין הראשונים בימי הביניים. דרך כניסתה אל העברית הכללית טעונה מחקר, שילמדנו אם הצורה הגיעה מן הירושלמי או שיש כאן התפתחות שחלה שנית באופן עצמאי.

25. אפרט כאן את המקומות שבמשנה לפי כ"ק ולפי הדפוס: ביכורים ג, א; יבמות ז, ג; בבא מציעא ז, ב; שם י, ו; זבחים ו, ו; תמורה ד, ג 2א. נוסף עליהם רק בכ"ק: "כל שניתחד עימה מאחר שכתבו לה" (גטין ח, ד; בדפוס אחר; בדומה עדיות ד, ז); "אין הגונב (מ)אחר הגנב משלם תשלומי כפל, [ו]לא [ה]טוביח ולא [ה]מוכר מאחר הגנב משלם תשלומי ארבעה [ו]חמשה" (בבא קמא ז, א; בדפוס אחר). נוסף עליהם רק בדפוס: "הכל שוין שאין מתנה עמה לא על קודם שתארוס ולא על מאחר שתתגרש" (סוטה ב, ו; בכ"ק "מי שניתגרשה").

ירק זה חייא" (בבא מציעא י, ו).²⁶ נמצא שבלשון התנאים הביטוי משמש בעיקר לזמן.²⁷

2. התלמוד הבבלי

בתלמוד הבבלי נתייחדה מאחר להבעת סיבה, והוגבל שימושה לנסיבות מסוימות: היא מופיעה תמיד בראש תמיהה.²⁸ כמעט תמיד מופיעה לפנייה וכי.²⁹ דוגמות: "וכי מאחר ששוהין תשע שעות לתפלה, תורתן ומלאכתן היאך נעשית" (ברכות לב ע"ב); "וכי מאחר שלא עלה, מהיכן ירד" (שבת פח ע"א).³⁰

26. הנוסח כאן לפי כ"ק, שנבחר להתקנת המשנה במערכת המילון ההיסטורי. בדומה לכך, לפי ר"ה לו, מתניתא דבי מערבא על פי כ"י קיימברידז Add. 470, קיימברידג' 1883; כ"י פריז, הספרייה הלאומית הצרפתית, אוסף כתבי היד העבריים, מס' 328–329. וכן בנוסח המשנה שבירושלמי כ"י לייזן, Scaliger 3. אבל בכ"י פרמה, דה-רוסי 138, הנוסח הוא "ומאחר ששניהם יכולין למחות זה על ידי זה מני? ירק זה חיייה"; לפי נוסח זה הפתיחה היא ומאחר ולא וכי מאחר. גם בדפוס כך הפתיחה, אלא שלפי נוסחו גם אין כאן שאלה: "מאחר ששניהם יכולין למחות זה על זה, רואין מהיכן ירק זה חיי". הצירוף וכי מאחר אופייני לתלמוד הבבלי, כפי שיודגם להלן, ואינו מופיע עוד בספרות התנאים. כיוון שבכ"י פרמה איננו, צריך עיון אם הנוסח וכי מאחר לא הושפע מן הבבלי. במקרה אחד קשה להכריע אם הכוונה לזמן או לסיבה: "מאחר שלמדנו שאינו מטמא אתו אילא מאוויריו, [מה] תל' לר' אשר יגע בו" (ספרא זבים, ג, עז ע"א). זה שימוש מדרשי, ובשימוש זה אחר נפוצה מאוד, כגון "אחר שלמדנו שהגוי מביא עולה זכיתי לדון בכתחילה" (ספרי במדבר, קז, עמ' 111), ומכאן שביטוי של זמן מתאים כאן. אך בשימוש זה מופיעים גם ביטויי סיבה, כגון "עד בוא השמש, לפי שלמדנו על המלכיות כולן שאין [עושיין] מלחמות אלא עד שש שעות, אבל מלכות זו חייבת עושה מלחמה משחרית לערבית" (מכילתא, עמלק-בשלח, עמ' 181). לפיכך קשה להכריע אם כאן זו מילת זמן או מילת סיבה.

27. אפשריין העיר על הוראת הזמן שיש במאחר, אלא שציין רק "שכן הוא רגיל בלשון חכמים", ולא ציין שכן הוא רק בלשון התנאים, כפי שיוכח להלן; ראה י"נ אפשריין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 898 ועמ' 909 (המקור: התקופה יג [תרפ"ב], עמ' 505 טור א) בביקורתו על אוצר לשון המשנה של קוסובסקי; הנ"ל, פירוש הגאונים לסדר טהרות², ירושלים ותל אביב תשמ"ב, עמ' 53 הערה 8 ועמ' 168. אף הוא העיר ששימוש הזמן הוא המקורי, וממנו התפתח השימוש לסיבה (מחקרים, ב, עמ' 909).

28. כל האמור כאן בעברית תקף גם בארמית שבשני התלמודים, בצירוף מאחר ד". הדוגמות כאן מובאות רק מן העברית, אבל מספרי ההיקריות כוללים גם את הארמית.

29. בדפוס מזדמנים מקרים ללא וכי, אבל בכתבי היד בדרך כלל הנוסחה שלמה. לדוגמה: "ירבונו של עולם, מאחר שאתה עתיד ליפרע מהן, למה הקהיתיה שניהם בס" (סוטה מט ע"א, דפוס) – בכ"י אוקספורד וכי מאחר.

30. בצר, פסוקיות, עמ' 10–11, ציין שבבבלי הביטוי משמש רק לתמיהה, אבל לדעתו משפט תמיהה אינו משפט סיבה אלא משפט תנאי. לדבריו גם שתי ההיקריות שבמשנה מציינות תמיהה. עיקר מגמתו הייתה תיאור לשון חתם סופר. ומתוך שלתיאור לשון חז"ל הסתפק במשנה ובבבלי, שבהם השימוש מוגבל למשפטי תמיהה שאינם לדעתו משפטי סיבה, הסיק

לשימוש העתיק, שימוש של זמן, נותרו בבבלי רק שרידים מעטים. בדפוסי התלמוד יש רק דוגמה אחת: "ומאחר שהתודה על הזדונות ועל המרדים חוזר ומתודה על השגגות" (יומא לו ע"ב; זו ברייתא, ומקבילתה בתוספתא כיפורים ב, א).³¹ בכתבי היד מצאתי עוד ארבעה מקרים, מתוכם רק אחד בדברי אמורא: "אמ' רבה בר אבבו אמ' רב ששת, מקבל מתנה שאמ' מאחר שבאתה מתנה לידו, מתנה זו תיבטל, מבוטלת היא, אי איפשי בה, דבריו קימינ" (כריתות כד ע"א, נוסח כ"י אוקספורד, ובדומה שאר כתבי היד; בדפוס לאחר). עוד שלושה מקרים באים בברייתות, ואין ספק שנשתמרה בהם לשון מקורם התנאי.³² על אף השרידים המועטים, שנתקיימו בעיקר בציטוטי מקורות תנאיים, השינוי הגדול שחל בבבלי ברור: מאחר נתייחדה להבעת סיבה (מבחינה פרגמטית: לתמיהה), ושימושה הקדום לזמן כמעט נעלם.³³

שבלשון חז"ל הביטוי אינו משמש לסיבה כלל, והפך לביטוי סיבה רק בלשון ימי הביניים. דבריו אינם נראים לי משלוש סיבות: (א) לדעתי משפט תמיהה אינו משפט תנאי, שהרי פורמלית אפשר לפרש כל משפט סיבה כמשפט תנאי, אך אין טעם לעשות כן. לדוגמה, גם במשפט "הואיל ואין גשמים סימן ברכה בחג למה הוא מזכיר" (משנה תענית א, א) אפשר לראות משפט תנאי, אבל המילה הואיל מעידה שהוא משפט סיבה. לפיכך אם הביטוי אינו בתפקיד של זמן יש לראות בו ביטוי של סיבה. (ב) אחת הדוגמות שבמשנה, יבמות ז, ג, אינני בטוח בה שכוונתה לתמיהה. (ג) בירושלמי המילה משמשת גם שלא בתמיהה, ושם היא ודאי מילת סיבה, כמוכח להלן. לאור כל זאת ברור שהמעבר חל כבר בתקופת חז"ל. גם אזור (עמ' 125) ראה בשתי הדוגמות שבמשנה משפטי סיבה.

31. אולי כדאי להעיר שאף על פי שגם משפט זה מציין תמיהה, הרי מאחר כאן מביעה את הזמן ולא את הסיבה, ופירושה: "אחרי שהתודה על הזדונות ועל המרדים יחזור ויתודה על השגגות?".

32. ואלו הם: "אותם מטמין בגדים, ולא מאחר שנשרפו מטמין בגדים" (יומא סח ע"ב, כ"י לונדון; בדפוס "משנעשו אפר"); "מאחר שהוכשר יחזור ויפסל" (זבחים כט ע"א, כ"י קולומביה; בדפוס "אחר שהוא כשר"; מקבילה בספרא צו, ח, לו ע"א); "מאחר שהקטיר חוזר וממצה" (זבחים סח ע"א, כ"י וטיקן 121, ובדומה עוד כתבי יד; בדפוס לאחר). מלבד אלו מצאתי שימוש זה רק בציטוטי משנה, כגון "אין חטאת מתה אלא מאחר שכפרו בעלים" (פסחים צז ע"א, כ"י מינכן 6; בדפוס "שנמצאת לאחר") – ציטוט משנת תמורה ד, ג. הדוגמה שהביא בנדויד (עמ' 210) מן הבבלי "ולא על מאחר שתתגרש" – לפנינו אחר (סוטה יח ע"ב), ואיני יודע מגיין נטל נוסח זה (אמנם בכ"י וטיקן 110 היה כתוב מאחר והמ"ם נמחקה, אך קשה להניח שנכתוון לנוסח זה). ומכל מקום היא מופיעה במשנה ובברייתא שלושה דומה למשנה. כמובן, לא מניתי את "שהיה מתנדב אשם תלוי בכל יום חוץ מאחר יום הכיפורים יום אחד" (כריתות ו, ג), שפירושו "חוץ מ- + אחר".

33. יש לשים לב שבדפוסים התהליך ממשיך ופועל, ולכן גם במקרים שנשתמר בהם השימוש המקורי הנוסח מאחר מומר בדפוס בצורות אחרות, כמו גם בהערה 32. עוד יש להעיר שלעומת מאחר ש- הרי לאחר ש- מופיעה במשנה רק בשלושה מקומות: "לאחר שהודו, ר' אליעזר או', תירום ותישרף" (תרומות ה, ד); "הזורק וניזכר (עד שלא תצא): [לאחר שיצאה] מידו" (שבת יא, ו); "האומ' לאשה, הרי את מקודשת לי לאחר שאת-גייר ולאחר שתיגיירי,

3. התלמוד הירושלמי

גם בירושלמי בדרך כלל מאחר משמשת להבעת סיבה. אך בירושלמי לא נתייחדה להבעת תמיהה, והיא משמשת בכל סוגי משפטי הסיבה.³⁴ והרי דוגמות, ממוינות לפי סוג הרישה.

מ צ ב: "ר' מנא בעי, היתה צלוחית מליאה ונתונה בין פצים לחבירו נטבלה, או מאחר שהיא נתונה במקום שלא נגמרה מלאכתו לא נטבלה" (מעשרות מט ע"ב). דומה לכך הוא הלכה: "מהו שיהא לה כתובה אצל היבם, מאחר שהיא מותרת לו יש לה כתובה, או מאחר שכתובתה על ניכסי בעלה הראשון והיא אסורה לו אין לה כתובה" (יבמות י ע"א).

מנהג: "ר' יוסה בן חנינה בעי, פגין מהו לעשות מהן מלוגמא, מאחר שהוא אוכל בהן פיתו בשדה יהא אסור, או מאחר שהוא מכניסן לתוך הבית יהא מותר" (שביעית לה ע"ב).

תפקיד הסיבה בולט כאשר ברישה מתוארת פעולה שלא התרחשה כלל: "מאחר שאילו הודה משבאו עדים לא קידש, אף כאן לא קידש" (שבועות לח ע"ד); "קונם יין שאיני טועם עד שיגיע משתה, עד כמי שזמנו קבוע, או מאחר שיכול לדחותו לאחר זמן כמי שאין זמנו קבוע" (נדרים מא ע"א); "שנייה היא בעידי מיתה, מאחר שאם יבוא הוא מכחיש" (יבמות יד ע"ג). משפטים כאלה אינם מזדמנים בספרות התנאים.

והרי סטטיסטיקה מדויקת. סך כל המקרים של מאחר בירושלמי הוא 162.³⁵ ממניין זה ודאי לסיבה – 141; ודאי לזמן – 9; מקרים שאפשר לשייכם בין לזמן בין לסיבה – 12.³⁶ נמצא שמן המקרים הוודאיים שיעור משפטי הזמן הוא 6% בלבד, ואילו 94% משמשים לסיבה.

לאחר שאשתחרר ולאחר שתישתחררי, (ו)לאחר שימות בעלך [או] (ו)לאחר שיחלוץ לך יבמך, אינה מקודשת" (קידושין ג, ה). לעומת זאת בתלמוד היא נפוצה; במסכת ברכות לבודה, למשל, היא מופיעה כעשרים פעם, כגון "לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים" (י ע"ב). נמצא שלהבעת זמן הביטוי העיקרי במשנה הוא מאחר, ואילו בתלמוד לאחר. אפשר שמתוך שנתייחדה בתלמוד מאחר לסיבה, נתרוחה לאחר לזמן. אך הדבר אולי קשור גם לתפקיד ה"למ"ד להבעת הזמן באופן כללי, כגון בצירופים התלמודיים לכתחילה ולבסוף, ולא כאן המקום להאריך בכך.

34. בירושלמי גם אין לפניה ופי, להוציא פעם אחת: "אמ' ר' יונה, לא סוף דבר גסין אלא דקין, [וכי] מאחר שדרכו [לבחון] בגסין אפי' דקין אין להן שכחה" (פאה יט ע"ד). וכי נוספה בידי המתקן, ודאי בהשפעת הבבלי. תוספת זו אינה הגיונית. בבבלי היא נוספת משום שמאחר נתייחדה בו לתמיהה, ויפה להקדים לה את ופי, שאף היא מציגה בלשון חז"ל שאלה או תמיהה. לעומת זאת כאן אין תמיהה, והמוסיף הוסיף זאת בהשפעה אוטומטית של הביטוי הבבלי וכי מאחר.

35. לא נכללו במספר זה ארבעה מקרים של שימוש מדרשי ועוד שניים המסופקים בעיניי.

36. דוגמה: "עיקר עיבורה שלדינה זכר היה, מאחר שנתפללה רחל נעשית נקבה" (ברכות יד ע"א).

גם בתשעת משפטי הזמן בשישה מהם אפשר לזהות את מקורם התנאי. לדוגמה: "דתני, ר' או', אין חטאת אלא שנמצאת מאחר שכיפרו בה הבעלים, אין המעות הולכות לים המלח אלא ש(מנ)[נמ]צאו מאחר שכיפרו הבעלים" (פסחים לו ע"א) – הלשון קרובה מאוד ללשון משנת תמורה ד, ג.³⁷ בתלמוד הירושלמי מאחר משמשת אפוא בעיקר לסיבה.³⁸

4. מדרשי האמוראים

בניגוד גמור לתלמודים במדרשי האגדה מאחר משמשת רק לזמן, כמו בלשון התנאים. דוגמות: "ולא עוד אלא עד שלא ירדתם לכאן היו קוראים אותי עבד, ומאחר שירדתם לכאן הודעתי הוגניסים שלי" (בראשית רבה ק, ט, עמ' 1294); "צער גדול נתן הקב"ה לאשה זו, שמאחר שמשמרת שלשת ימי זיבה חוזרת ומשמרת שבעת ימי נידה" (ויקרא רבה יט, ה, עמ' תלא).³⁹ בדיון על כיוון נתברר, שיש הבחנה בין לשון הירושלמי ללשון המדרשים. פרשת מאחר חוזרת ומאששת זאת: מאחר משמשת בירושלמי לסיבה, ובמדרשי האגדה לזמן.⁴⁰ בשני המקרים לשון מדרשי האגדה דומה ללשון התנאים, והחידוש מופיע רק בתלמודים.

37. והרי יתר המקרים: "מאחר שכיפרו הבעלים" (פסחים לג ע"ד; לו ע"א); "מאחר שכיפרו בו הבעלים" (ראש השנה נו ע"ג) – דומה למשנת תמורה ד, ג; "מאחר שהוא מתודה" (יומא מ ע"ד) – דומה ללשון תוספתא כיפורים ב, א. במקרה אחד אפשר לזהות את המקור התנאי, אלא שבאותו מקור לפנינו הניסוח שונה ואין מאחר: "מאחר שהיא נבנית" (סנהדרין כט ע"ד) – בתוספתא סנהדרין יד, י "משנבנתה", ומסתבר שבנוסח אחר היה מאחר. ועוד מקרה: "מאחר (שנתתה) [שנתתה] להן" (בבא בתרא טז ע"א, וכעין זה עוד פעם בתוספת הנמצאת רק בכ"י אסקוריאל).

38. בירושלמי נתייחדה מאחר גם להבעת השלכה מדין אל דין והפכה במובן זה מונח טכני, המקביל אל מיגו שבבבלי, כגון "אין אומ' בממון מאחר" (שבועות לו ע"ד). ראה בן-יהודה, עמ' 154; לוי, א, עמ' 57; יסטרוב, עמ' 41.

39. כנעני (ח, עמ' 2545), שציינן רק את תפקיד הסיבה, הביא גם דוגמה אחת מויקרא רבה: "מאחר שעשו צרכיהן, זה הופך פניו לכאן וזו הופכת פניה לכאן" (יד, ה, לפי הדפוסים המקובלים; במהדורת מרגליות, עמ' שח, הנוסח שונה). ודוגמה זו היא לסתור, שהרי היא ודאי לזמן. במדרשי האגדה מצאתי שני מקרים לסיבה, אך שניהם מופיעים בתוספתא שאינם חלק מקורי של המדרשים. בשני המקרים הנוסחה כרגיל בבבלי, והיא עשויה להצטרף להוכחה שאינם מגוף החיבור: (א) "וכי מאחר שברכו הקב"ה, אביו ואמו למה חזרו וברכוהו" (בראשית רבה עה, ח, עמ' 886, לפי נוסח מהדורת תאודור ואלבק), בפרשה שאינה מגוף בראשית רבה ואינה בכ"י וטיקן, והיא פרשה הפותחת ב"זו היא שנאמרה ברוח הקודש" (עה, ח, עמ' 884). (ב) "וכי מאחר שנמסרו לו הברכות, מפני מה לא בירך את יצחק" (פסיקתא דרב כהנא, עמ' 446), ב"נפחים" שאינם מעיקר פסיקתא דרב כהנא (ראה פסיקתא דרב כהנא, עמ' 437 הערה 1).

40. המעיין בדוגמות שהביא אפשטיין למאחר המשמשת לזמן בספרות חז"ל (לעיל הערה 27) ישים לב שהן לקוחות מן המשנה ומבראשית רבה אך לא מן התלמודים, והדבר מתאים לאמור כאן.

5. סיכום

בלשון התנאים מאחר משמשת בעיקר לזמן, ורק בשני מקרים היא משמשת לסיבה, ומסתבר שאלו ניצנים ללשון האמוראים. בספרות האמוראים מאחר מציינת סיבה, והיא מציינת זמן רק פעמים ספורות, בעיקר בציטוטי מקורות תנאיים. במסגרת לשון האמוראים ניכרים שלושה מצבים: בירושלמי היא מציינת סיבה באופן חופשי, בבבלי היא מתייחדת להבעת תמיהה, ובמדרשי האגדה היא מביעה זמן כבשימושה הקדום.⁴¹

ג. מתוך

בביטוי זה, כמו בכיוון, מתגלים שני שינויים: שינוי תחבירי – מתוך לפני שם לעומת מתוך ש' לפני משפט; ושינוי סמנטי – הבעת זמן לעומת הבעת סיבה. בשני המקרים שנידונו לעיל חל השינוי בלשון האמוראים. לעומת זאת במקרה זה המשנה עומדת לבדה לעומת כל ספרות חז"ל: במשנה שורר המצב הקדום, ואילו בשאר כל ספרות חז"ל משתקף מצב מאוחר.

1. המשנה

אם נתעלם מהבעת מקום, מתוך מזדמנת במשנה 11 פעמים, תשע בהלכות נגעים ופעמיים בעניינים אחרים. בכל המקרים היא מציינת זמן. ונראה שאינה מביעה רציפות אלא סימולטניות, ואפשר שהיא מציינת התרחשות הנפתחת בזמן מסוים ונמשכת לאחריו.⁴² דוגמות: "אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש" (ברכות ה, א); "מתוך הדברים נזכר רבן גמליא" (יבמות טז, ז); "טה(ו)ר מתוך הסגר פטור מן הפריעה ומן הפרימה ומן התיגלחת ומן הציפרין, מתוך החלט חייב בכולם" (נגעים ח, ח).⁴³ לעולם היא נסמכת לשם ולא למשפט, והביטוי מתוך ש' אינו מופיע במשנה.

41. כל המילונים ציינו רק את תפקיד הסיבה, וברור שהושפעו מן המצב הקיים מלשון האמוראים ואילך. יוצאים מכלל זה יסטרוב, עמ' 41; גור, עמ' 27; סגל, עמ' 171, 231–232 – שציינו את שני התפקידים.

42. לפי בנדויד (עמ' 599) היא מביעה שוויון זמנים, אולם לדעתי היא מציינת שהפעולה החלה בזמן מסוים ונמשכה אחרי כן. לפיכך נראה שההגדרה המובאת במילון בן-יהודה היא המדויקת ביותר: "במשמ' במעבר מענין שהיה האדם שרוי בו מקדם, מיד אחרי כן" (עמ' 7683 טור ב).

43. אין דוגמה שהמילה מתוך מציינת בה סיבה. אור (עמ' 123) מנה את מתוך כתיאור סיבה על פי יבמות טז, ז, אולם נראה לי ששאר המובאות שבמשנה מוכיחות שהיא מציינת זמן ולא סיבה גם במובאה זו. גם סגל (עמ' 171 ועמ' 231) לא הזכיר את תפקיד הזמן ומנה את מתוך ש' בין מילות הסיבה, ובין הדוגמות גם "מתוך כובד ראש" שבמשנת ברכות; כלום אפשר לפרש את "מתוך כובד ראש" כסיבה?

2. שאר ספרות חז"ל

בשאר ספרות חז"ל לא מצאתי הבחנה בין תקופות או בין חיבורים. ככולם עולים שני חידושים: לצד מתוך הסמוכה לשם נתחדש המבנה מתוך ש', ושתי הצורות משמשות גם לזמן גם לסיבה.⁴⁴

והרי דוגמות לזמן בשתי הצורות: "מתוך בדיקות שהיה ר' ישמעאל בודקה אמרה לו, ר', יודעת אני שניפסקה נימא וקשרתיה בפיי" (תוספתא כלים בבא בתרא א, ג); "מתוך שהיו עומדין וצוחבין נייעור אביהן" (מכילתא ויהי, ה, עמ' 105).

עיקר החידוש הוא הבעת הסיבה. והרי דוגמות למתוך בתפקיד זה מכל ספרות חז"ל: "במי דברים אמורים, בזמן שהעידו על מעמדן, אבל אם יצאו וחזרו אין נאמנין, שלא אמרו אלא מתוך הפיתוי ומתוך היראה" (תוספתא כתובות ג, ג) – אלו הסיבות לעדותם;⁴⁵ "מתוך חומר שהחמרתה עליה בסופה הקלתה עליה בתחלתה" (יבמות פח ע"א) – אין כאן אירועים רצופים והכוונה לסיבה; "מתוך חמשה דברים נגאלו יש' ממצרים, [מתוך הקץ], מתוך צרה, מתוך צווחה, מתוך זכות אבות, מתוך תשובה" (ירושלמי תענית סג ע"ד) – ראשית נמנו כאן הסיבות לגאולה,⁴⁶ ושנית, "זכות אבות" הנזכרת כאן אינה התרחשות; "למלך שהיה לו בן בית נאמן ומצאו עומד על פתח חנויות, והתיו את ראשו בשתיקה ומינה לו בן בית אחר תחתיו, ואין אנו יודעין מפני מה הרג את הראשון. אלא ממה שהוא מצוה את השני ואמ' לו אל תיכנס לפתח חנויות, אנו יודעין שמתוך כן הרג את הראשון" (ויקרא רבה יב, א, עמ' רנה–רנו) – "מתוך כן הרג את הראשון" הוא התשובה לשאלה "מפני מה הרג את הראשון".

והרי דוגמות למתוך ש' לציון סיבה: "מפני ארבע דברים לא יתן אדם פיה אלא בסוף, מפני גזל העניים, ומפני בטול העניים... ומפני בט[ו]ל עניים כיצד, שלא יהו עניים יושבין ומשמרין כל היום, ואו' עכשיו הוא נותן פיה, עכשיו הוא נותן פאה, אלא מתוך שניתנה בסוף, הולך ועושה מלאכתו, ובוא ונוטלה באחרונה" (תוספתא פאה א, ו) – המשפט "שניתנה בסוף" מציין הלכה, והתרחשותו מאוחרת למשפט העיקרי; "אילו זכו יש', לא' י' יום היו נכנסין לארץ. אלא מתוך שקילקלו מעשיהן, גילגל המקום עליהם מ' יום מ' שנה" (ספרי דברים, ב, עמ' 8) – מדובר כאן בסיבה שהביאה לעונש. בשלוש הדוגמות שלהלן מתואר ברישה מצב ולא התרחשות: "מתוך שהיו חסידים תורתן משתמרת ומלאכתן מתברכת" (בבלי ברכות

44. במילון בן־יהודה (עמ' 7683 טור ב הערה 1) הוזכר המעבר מזמן לסיבה. כל המילונים הביאו את שני התפקידים, להוציא כנעני (י, עמ' 3449), שציין רק את תפקיד הזמן, וגור (עמ' 1082), שציין רק את תפקיד הסיבה. ברוורמן (תפרוסת, עמ' 107 ועמ' 116) הזכיר את מתוך ש' רק לפי התלמוד הבבלי.

45. והשווה לניסוח בירושלמי: "מפני יראה ופיתוי אמרו" (כתובות כז ע"א).

46. השווה אל "שלא נגאלו ישר' ממצ' אלא בשכר אמנה שהאמינו" (מכילתא, ויהי, ו, עמ' 114).

לב ע"ב);⁴⁷ "מתוך ששקולה כתחיית המתים, לפיכך קבעוה בתחיית המתים" (בבלי ברכות לג ע"א; גם לפיכך מורה שזו סיבה); "ומתוך שהוא יודע שאם הוא מגרשה שהיא אסורה לחזור לו, אף הוא נותן לה גט שלם משעה ראשונה" (ירושלמי גטין מו ע"א).⁴⁸

בשינויים אלו ניכרים בבירור שלבים עוקבים: (א) במקרא הביטוי משמש רק למקום. (ב) בלשון המשנה הוא נרחב להבעת זמן. (ג) מהבעת הזמן נשתלשלו שתי תוצאות: האחת, הואיל ודרכו של זמן שהוא מובע גם על ידי פסוקית זמן, נוצר המבנה מתוך ש' להבעת הזמן על ידי פסוקית זמן; השנית, מהבעת הזמן נתפתחה הבעת הסיבה. לפיכך אפשר לקבוע שלשון המשנה בנקודה זו קדומה יותר, שכן שני חלקיו של שלב ג, הנובעים משלב ב ולכן ודאי מאוחרים לו, אינם מתועדים בה.

ד. סיום

בשלוש המילים שנידונו כאן משתקפת תופעה אחת, והיא הפיכת ביטויי זמן לביטויי סיבה. מעבר זה לא חל בזמן אחד: כיוון ומאחר נשתנו בלשון האמוראים, ואילו מתוך נשתנתה כבר בתקופת התנאים.

לצד השינוי הסמנטי, נידונו שינויי צורה ותחביר שחלו בשתיים מן המילים: כיוון הפכה מכיוון, ומתוך נסמכה גם למשפט במבנה מתוך ש'.

שלוש הערות בעלות אופי כללי יש להעלות בעקבות הדיון. ראשית, יש לציין את כוחה של המ"ם לציין סיבה. דבר זה ידוע בלשון המקרא, שהמ"ם עשויה לציין בה סיבה גם לבדה, כגון "ולא יספר מִרְבִּי" (בראשית טז, י); "מבלתי יכלת ה' להביא את העם הזה אל הארץ אשר נשבע להם" (במדבר יד, טז), וגם בהרכיבה צירופים, כגון "מאשר יקרת בעיני נכבדת" (ישעיהו מג, ד); "והר סיני עשן כלו מפני אשר ירד עליו ה' באש" (שמות יט, יח).⁴⁹ גם בלשון חז"ל נוצרו מילות סיבה בעזרת המ"ם, והן מחמת ומשום. אפשר אפוא שגם במקרים שנידונו כאן יש למ"ם יד בשינוי תפקידן: מאחר ומתוך, שכבר מתחילה עמדה בראשן מ"ם, הפכו מילות סיבה, ואילו למילה כיוון נוספה מ"ם במקביל להפיכתה למילת סיבה.⁵⁰

47. יש להבחין בין מצב זמני למצב קבוע: במשפט "אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש" מצוין מצב זמני ויש בו רציפות זמנים, ואילו במשפט "מתוך שהיו חסידים תורתן משתמרת ומלאכתן מתברכת" מצוין מצב קבוע (תכונה) ואין בו רציפות זמנים.

48. בתלמוד הפכה מתוך להיות גם מונח טכני להבעת השלכה מדין אל דין, בהקבלה אל מיגו שבארמית הבבלי; ראה לוי, ג, עמ' 295. בצר (פסוקיות, עמ' 14) מכנה זאת "סיבת הרחבה". אין זה אלא גון הוראה של תפקיד הסיבה.

49. ראה P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, II, Roma 1996, p. 639 §170i

50. ראה לכך היא התפוצה בירושלמי, שאף על פי שגם כיוון נוהגת בו, הרי בתפקיד של סיבה משמשת בעיקר מכיוון.

הערה שנייה נוגעת לאופיים הלשוני של המקורות שנחקרו. בלשון התנאים נמצאה הבחנה בין המשנה ליתר ספרות התנאים: שני השינויים שחלו במילה מתוך אינם במשנה, וצצים רק בשאר ספרות התנאים. לפי זה נראה שלשון המשנה קדומה ללשון שאר ספרות חז"ל.⁵¹ בלשון אמוראי ארץ ישראל נתגלתה הבחנה בין הירושלמי למדרשים: חידושי הצורה והתפקיד של מכיוון ושל מאחר נוהגים רק בירושלמי, ואילו בלשון המדרשים נתקיים המצב הקדום. כיוון שאין להניח שעריכת המדרשים קדומה לעריכת הירושלמי, עלינו להסיק שיש בלשון אמוראי ארץ ישראל שני טיפוסים.

שלישית, יש להדגיש את חיוניותה של לשון האמוראים ואת מרכזיותה בתולדות העברית: במילים כיוון ומאחר נתחוללו שינויים של ממש בלשון האמוראים, ומכאן שלשון זו אינה המשך קפוא של לשון התנאים. בשתי המילים הטביעה לשון האמוראים את חותמה על תולדות הלשון העברית, והמצב שנתחדש בלשון האמוראים הוא שנתקבע בעברית לדורותיה.

קיצורים ביבליוגרפיים

המקורות

נוסח המובאות מובא תמיד לפי ההתקנה שבמפעל המילון ההיסטורי בתכנת "מאגרים", ובכל יצירה הוא מתאים לכתב היד שנבחר להתקנתה. ההפניה לספרות המקורות נעשית לפי המהדורות האלה:
מכילתא = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוביץ ו"א רבין, פפד"מ תרצ"א;

51. לא מצאתי בספרות המחקר עיסוק של ממש בשאלה זו, אבל ראה דברי זאב בן-חיים: "ואסור שנסיח את הדעת כי המקורות האמורים... בכל זאת מקורות ספרותיים הם, ואף לא כולם שווים זל"ז בשימוש הלשון. דומה אני שסגנונה של המשנה, לפחות ע"פ ההוצאות המצויות, מנופה' משאר המקורות, אלא שאין בידי לקבוע כאן שום קביעה של ממש, כל עוד לא נחקר כל מקור ומקור לעצמו" (הנ"ל, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב [תשי"ח], עמ' 242 = קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בר-אשר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 55). אזכיר כאן גם את הוויכוח שנתעצמו בו חוקרים בדבר היחס שבין המשנה לתוספתא: יש הרואים בתוספתא חיבור מאוחר המוסב אל המשנה, ויש הנוטים לראות בהלכות רבות שבתוספתא ניסוח הקדום למשנה. ראה באחרונה את סקירתו של ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא: מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג, עמ' 15-78 והספרות המצוטטת שם. לא אכנס כאן לדיון זה, אבל אציין שאיסוף פרטים לשוניים כאלה, המאפיינים מוקדם כנגד מאוחר, עשוי להרים תרומה חשובה מאוד גם לברור זה; מן הדיון כאן, למשל, עלה שלשון המשנה קדומה יותר. וראה גם י' אליצור, "מפגשי לשון וריאליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 109-121.

ספרא = תורת כהנים, מהדורת א"ה וייס, וינה תרכ"ב;
 ספרי במדבר, ספרי זוטא = ח"ש האראוויטץ, ספרי דבי רב, מחברת ראשונה: ספרי
 על ספר במדבר וספרי זוטא, לייפציג תרע"ד;
 ספרי דברים = ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש;
 בראשית רבה = מדרש בראשית רבא, מהדורת י' טהעאדאר וח' אלבעק, א-ג, ברלין
 תרס"ג-תרצ"ב;
 ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות³, א-ב, ניו יורק וירושלים
 תשנ"ג;
 פסיקתא דרב כהנא = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים², א-ב, ניו יורק
 תשמ"ז.

ספרות מחקר ומילונים

אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, א-ז, ירושלים תשכ"ו-תשל"ל.
 אזר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה.
 בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל אביב תשכ"ז-תשל"א.
 בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ירושלים
 1958-1908.
 בצר, פסוקיות = צ' בצר, "פסוקיות הסיבה בשו"ת חתם סופר", בלשנות עברית 52
 (ניסן תשס"ג), עמ' 5-26.
 ברוורמן, תפרוסת = נ' ברוורמן, "תפרוסת לשונות הסיבה בלשון חכמים", בתוך מ'
 בראשית (עורך), פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון למושג בהט,
 ירושלים תשנ"ז, עמ' 107-118.
 גור = י' גור, מלון עברי³, תל אביב 1949.
 יסטרוב = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli
 and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New York 1903
 כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית, א-יח, ירושלים, תל אביב, רמת גן וגבעתיים
 תש"ך-תשמ"ט.
 לוי = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Leipzig =
 1876-1889
 מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, המדור לספרות עתיקה,
 מאגרים, א (תקליטור), האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשנ"ח.
 סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו.